

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344128>

УДК 94(477)«18»

ACQUISITION OF HONORED CITIZENSHIP IN THE 19TH CENTURY: CASES FROM THE PRACTICE OF ODESA RESIDENTS¹

Olena UvarovaPhD (History), Associate Professor
Odesa National Medical University
2 Valikhovskiy Ln, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>E-mail: uvarova@ukr.netCitation: Uvarova, O. (2025) Acquisition of honored citizenship in the 19th century: cases from the practice of Odesa residents, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South* pp. 70–80.

Submitted: 09.07.2025.

Abstract

This article presents the results of a study on the acquisition of honored citizenship as a distinct social estate in the Russian Empire during the 19th century, based on the cases of specific residents of the city of Odesa. The aim of the study is to analyze the legal, socio-economic, and administrative dimensions of this process. It explores the conditions for admission to honored citizenship, illustrates the bureaucratic procedures involved in correspondence with local authorities, and identifies the social, ethnic, professional, and economic characteristics of Odesans who obtained this status. The source base of the research includes published legislative acts and materials from the State Archive of the Odesa Region. The study concludes that acquiring honored citizenship served as a form of social mobility, provided the applicant met legal requirements related to economic activity (membership in the first and/or second merchant guilds), educational attainment (graduation from certain educational institutions), professional qualifications, and civic engagement. The heterogeneous social backgrounds of applicants influenced the variability of administrative procedures for collecting the required supporting documents. Obtaining certificates and official statements typically involved correspondence with local administrative bodies — such as the Odesa City Governor, the Chancellery of the Governor-General of Novorossiia and Bessarabia — and subsequently with the city council, the police, the magistrate, and other offices. Legal ambiguity concerning the eligibility of Jewish individuals for honored citizenship often resulted in discriminatory practices based on ethnicity. Personalized data from archival sources regarding specific Odesa residents who applied for honored citizenship allow for a detailed examination of the mechanisms of social mobility within the urban environment.

Keywords: honored citizenship, hereditary honored citizenship, personal honored citizenship, estate, estate system of the Russian Empire, Odesa, Jews, merchants.

НАБУТТЯ ПОЧЕСНОГО ГРОМАДЯНСТВА У ХІХ СТОЛІТТІ: ВИПАДКИ З ПРАКТИКИ ОДЕСИТІВ

Олена УвароваКандидат історичних наук, доцент
Одеський національний
медичний університет

Анотація

У статті представлено результати дослідження процесу набуття почесного громадянства як окремого стану в Російській імперії ХІХ століття на прикладі конкретних мешканців м. Одеса. З метою аналізу правових, соціально-економічних та адміністратив-

¹ Статтю було підготовлено авторкою під час проходження стипендіальної програми в New Europe College – Institute for Advanced Study (Бухарест, Румунія, жовтень 2024 – липень 2025). Авторка дякує New Europe College за створення умов для проведення наукової роботи та Державному архіву Одеської області за можливість ознайомлення з матеріалами.

Валіховський пров., 2, м. Одеса,
65082, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>
E-mail: uvarova@ukr.net

Цитування: Уварова О. Набуття почесного громадянства у XIX столітті: випадки з практики одеситів. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 70–80.

Отримано: 29.07.2025 р.
1,1 д.а.

них аспектів цього процесу розглянуто умови зарахування до почесного громадянства, проілюстровано процедуру листування з місцевими органами влади, ідентифіковано соціальні, національні, професійні та економічні характеристики одеситів, які отримували цей статус. Джерельну базу дослідження становлять опубліковані законодавчі акти та матеріали Державного архіву Одеської області. Зроблено висновок, що набуття почесного громадянства виступало своєрідним соціальним ліфтом за наявності визначених законом умов: відповідного рівня економічної активності (перебування в 1-й та/або 2-й купецьких гільдіях), освітнього рівня (закінчення визначених навчальних

закладів), професійної кваліфікації й суспільної активності.

Неоднорідність соціального походження претендентів зумовлювала варіативність адміністративних процедур зі збору підтверджуючих документів. Отримання довідок і свідоцтв відбувалося шляхом листування з місцевими органами влади — одеським градоначальником, канцелярією Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, а далі — з міською думою, поліцією, магістратом тощо. Певна невизначеність законодавчих норм щодо надання почесного громадянства євреям на практиці призводила до випадків дискримінації за етнічною ознакою. Персоніфіковані відомості з архівних документів про конкретних одеситів, які претендували на почесне громадянство, дали змогу простежити механізми соціальної мобільності в міському середовищі.

Ключові слова: почесне громадянство, спадкове почесне громадянство, особисте почесне громадянство, стан, станова структура Російської імперії, Одеса, євреї, купецтво.

Почесні громадяни становили один із привілейованих станів у Російській імперії XIX – початку XX ст. Важливо підкреслити, що почесне громадянство існувало у двох принципово різних формах – як соціальний стан і, починаючи з другої половини XIX ст. також як відзнака, звання, форма подяки від міста за внесок у його розвиток [2]. У цій статті почесне громадянство розглядається саме як стан, створений на підставі маніфесту імператора Миколи I від 10 квітня 1832 р. з метою «запобігання занепаду почесних родів міщан» і для «відкриття ширшого заохочення до праці, доброчесності та корисних навичок, працелюбності» [23]. Право належати до цього стану могло надаватися особисто, на період усього життя, або спадково – у другому випадку статус переходив до всіх законних дітей.

До особистого почесного громадянства могли бути зараховані міщани, які мали атестат російського університету про успішне закінчення навчання; художники, що отримали атестат Імператорської академії мистецтв про закінчення повного курсу або проходження відповідних випробувань; іноземні науковці, митці, капіталісти, купці, власники великих мануфактур і фабричних заводів.

До спадкового почесного громадянства за правом народження належали законні діти спадкових почесних громадян і особистих дворян. Претендувати на нього за певних умов могли представники купецького стану; особи вільних станів, які вже мали особисте і відзначилися в науках (науковий ступінь доктора або магістра за результатами випробувань в одному з російських університетів) або витончених мистецтвах (після 10 років з моменту отримання диплома Академії мистецтв); іноземні науковці, художники, капіталісти та власники великих мануфактур і фабрик, які перебували у статусі особистих почесних громадян щонайменше 10 років і прийняли російське підданство. Представникам купецького стану спадкове почесне

громадянство надавалося за наявності принаймні однієї з таких умов: отримання звання комерції радника або мануфактур-радника; нагородження російським орденом; а також у разі безперервного перебування купецької родини у першій гільдії протягом 10 років або у другій – 20 років, за відсутності судимості. З 1863 р. ця можливість була поширена також на осіб юдейського віросповідання [30].

Відповідно до встановленої процедури, клопотання про зарахування до стану почесних громадян із доданням підтверджуючих документів подавалися до Герольдії при Сенаті. Після розгляду матеріалів складалася доповідь Правлячому Сенату, який у разі позитивного рішення видавав грамоти (для спадкових почесних громадян) або свідоцтва (для особистих). Особи юдейського походження могли бути зараховані до спадкового почесного громадянства виключно за спеціальними імператорськими указами.

Почесні громадяни отримували низку привілеїв, зокрема звільнення від подушного податку, рекрутської повинності та тілесного покарання у разі скоєння злочину. Новий стан надавав міським обивателям ці переваги, однак не виводив їх за межі міського соціального середовища [22, с. 533]. Статус надавав право брати участь у муніципальних виборах у місті, де була розташована власність почесного громадянина, а також дозволяв обіймати громадські посади [19, с. 95]. Позбавлення почесного громадянства могло відбутися у разі винесення судового вироку або оголошення банкрутства.

Почесне громадянство формувало собою новий прошарок у суспільстві, відокремлений від непривілейованих станів. Таким чином, у становій структурі імперії відбулися певні трансформації – було сформовано нову соціальну групу осіб, не об'єднаних професійною належністю чи видом діяльності (купці, науковці, фабриканти, художники, діти особистих дворян тощо). Це створювало додаткові можливості для соціального просування окремих осіб, хоча, згідно з деякими оцінками, призвело до занепаду самого стану [22, с. 535]. З одного боку, почесне громадянство стало своєрідним соціальним ліфтом для певних категорій населення, з іншого – клапаном, який обмежував доступ до російського дворянства, адже ті, хто раніше завдяки службі або нагородженню орденами здобували дворянський статус, тепер зараховувалися до почесних громадян або особистих дворян (це положення було підтверджено через 13 років маніфестом від 11 червня 1845 р. [19, с. 102; 26].)

Дослідження цього інституту дає змогу глибше зрозуміти соціальну структуру українських міст ХІХ ст. Необхідність чіткого розмежування між почесним громадянством як становим статусом і почесним званням, яке надавалося містом за заслуги, також визначає актуальність обраної теми.

За три чверті століття свого існування¹ цей стан привернув увагу сучасників [20, с. 302-307; 22] і продовжує викликати науковий інтерес у наш час – як у контексті сутності цього явища в імперському законодавстві, так і з огляду на його значення для еволюції міського суспільства ХІХ століття [1; 3]. Не обійшли увагою почесних громадян дослідники історії українських міст і економічного розвитку українських земель [19; 21; 35]. Спроби осмислення імперської соціальної структури здійснювали й зарубіжні дослідники [37; 40], які акцентували увагу на важливості нового статусу для бізнес-еліти [38]. Особливий інтерес має стаття Alison K. Smith, у якій висунуто тезу, що створення стану почесного громадянства, який об'єднував торгівців і представників різних професій, стало спробою формування середнього класу в імперії [39]. Крім того, авторка звертає увагу на концепцію честі, яка була актуалізована появою цього стану.

Незважаючи на наявність інформації про почесних громадян у загальних наукових працях та статтях, значення цього соціального нововведення потребує подальшого вивчення – передусім з урахуванням локальних прикладів, які дозволяють проілюструвати бюрократичну процедуру набуття цього стану та зробити відомими імена містян, чії досягнення в економічній і культурній сферах забезпечили їм здобуття почесного громадянства.

¹ Інститут почесного громадянства в Російській імперії було скасовано у 1917 р. 10 (23) листопада 1917 р. Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих і солдатських депутатів затвердив декрет «Про знищення станів і цивільних чинів» [34, с. 26]. 11 (24) листопада документ, схвалений Радою народних комісарів, був оприлюднений і набрав чинності.

Метою цього дослідження є аналіз процесу набуття почесного громадянства на прикладах конкретних мешканців м. Одеса. Завданнями дослідження є: з'ясування правових підстав і умов надання почесного громадянства в Російській імперії; опис адміністративної процедури набуття цього статусу на основі біографічних прикладів; ідентифікація соціальних, національних, професійних та економічних характеристик окремих мешканців Одеси, які отримували почесне громадянство.

Джерельною базою дослідження стали опубліковані законодавчі акти, що дають загальне уявлення про юридичну природу та еволюцію стану почесних громадян, а також неопубліковані матеріали Державного архіву Одеської області, які дозволяють реконструювати процедуру його набуття на місцевому рівні. Важливим джерелом є «Алфавіт одеських почесних громадян» – спеціальний журнал Одеської міської управи, що містить перелік осіб, зведених у 1833–1897 рр. до особистого та спадкового почесного громадянства, а також інформацію про склад їхніх родин [18]. Крім того, фонд № 2 «Канцелярія Одеського градоначальника» включає низку справ про надання цього статусу, що дозволяє проаналізувати окремі кейси, які свідчать про наявність процедури - збору підтверджувальних документів і тривалого листування місцевої адміністрації. Наприклад, згідно з вимогою від січня 1852 р., «особи, які просять Сенат про зарахування їх до почесного громадянства, зобов'язані, окрім інших необхідних документів, додавати посвідчення про своє віросповідання, видане місцевим цивільним губернатором за особливою формою, встановленою Міністерством внутрішніх справ» [29].

З часом до Маніфесту 1832 р. додавалися нові законодавчі акти, які розширювали коло осіб, що могли бути зараховані до стану почесних громадян [33, с. 117-127]. Наприклад, певну групу особистих почесних громадян почали становити діти військовослужбовців – так звані кантоністи. Сенатським указом від 13 вересня 1845 р. було дозволено клопотатися про виключення одного з синів із військового відомства тим особам, які під час служби здобули чин, що надавав право на особисте почесне громадянство (або особисте дворянство). Це дозволялося за умови, якщо дитина народилася в період, коли батько ще перебував у нижньому чині, та за відсутності інших дітей, народжених після отримання батьком вищого чину [27]. У лютому 1852 р. звільнений зі служби колезький реєстратор¹ Матвій Савенков у своєму проханні на ім'я одеського градоначальника О. І. Казначеева щодо подальшого подання до Військового відомства повідомив про наявність у нього трьох синів – Кирила, Павла та Іллі [4, арк. 3-3зв., 18]. Двоє старших уже перебували на військовій службі, а наймолодший, Ілля, знаходився під опікою батька до досягнення 20-річного віку. Саме його батько й побажав зарахувати до стану особистих почесних громадян². У березні того ж року одеський градоначальник надіслав відповідне подання до Департаменту військових поселень Військового міністерства, а в листопаді отримав відповідь про виключення Іллі Савенкова з військового відомства, що дозволило видати йому свідоцтво для подання до Герольдії [4, арк. 2-2зв.]. Аналогічно ще один батько трьох синів – колезький реєстратор і колишній писар одеського батальйону Олександр Жогін – у 1852 р. отримав задоволення свого клопотання «про залишення при ньому для догляду в старості одного з трьох синів-кантоністів – Михайла» та про зарахування останнього до стану почесних громадян [5, арк. 2-2зв.].

Прохання про зведення до стану почесних громадян мало супроводжуватися низкою документів, серед яких – свідоцтво про віросповідання, метричні записи про хрещення прохача та членів його родини, довідки про відсутність судимості та неплатоспроможності, вінчальне свідоцтво та інші підтверджувальні документи, зокрема формулярний список. У випадках подання клопотання випускниками визначених навчальних закладів додавався диплом, купцями – довідка про перебування у гільдіях.

¹ Посада колезького реєстратора до маніфесту 11 червня 1845 р. «Про набуття дворянства службою» давала можливість отримати особисте дворянство [26], а пізніше - тільки особисте почесне громадянство. Отже, Матвій Савенков як такий, що дослужився до чину, який дає право на особисте почесне громадянство, міг згідно з указом Сенату від 13 вересня 1845 р. клопотати про виключення його сина з військового відомства [27].

² У проханні батько посилається на доповнення 1-го пункту 69 статті Шостого продовження до 1-ї книги 2-ї частини Зводу військових постанов [36, с. 251-252]. Таке громіздке формулювання по суті містило в собі посилання на нововведення в законодавстві на підставі Указу Сенату від 13 вересня 1845 р. [27].

Документообіг не обмежувався лише поданням прохання та отриманням указу Сенату, а включав кілька етапів. Ілюстративним прикладом є справа купця 3-ї гільдії Юхима Ростовцева, який отримав особисте почесне громадянства у вересні 1852 р. за відмінні успіхи в науках у Московській практичній комерційній академії, яку він закінчив у 1849 р. [8, арк. 1].¹ Після позитивного рішення Герольдії, Сенат повідомляв про це Міністерство внутрішніх справ і Міністерство фінансів, а сам прохач був зобов'язаний сплатити до Сенатського казначейства збір у розмірі 15 руб. сріблом за свідоцтво та 3 руб. 60 коп. – за папір [8, арк. 1зв., 2, 12].² Свідоцтво було надіслано з Герольдії в травні 1854 р, отримано одеським градоначальником О. І. Казначеевим, у червні передано Одеському військовому губернатору М.І.Крузенштерну і того ж місяця вручено Ю. Ростовцеву через поліцію [8, арк. 16-17зв., 19].

Наступний приклад, як і справа Ростовцева, демонструє можливість клопотати про набуття почесного громадянства на підставі отримання вищої освіти у відповідній галузі.

Лікар Йосип Крохмаль у вересні 1852 р. клопотав перед одеським градоначальником О. І. Казначеевим про зведення його разом з родиною до спадкового почесного громадянства. Він надав такі документи: 1) диплом Харківського університету про отримання звання лікаря 1-го розряду,³ 2) свідоцтво Одеської міської думи про складання ним присяги на вірність підданству Російської імперії, 3) припис Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора від 23 грудня 1840 р. про похвальні дії з припинення чуми в Одесі, 4) свідоцтво предводителя дворянства Сквирського повіту Київської губернії та місцевих поміщиків від 2 грудня 1850 р. про виявлену Й.Крохмалем старанність у ліквідації холери в цій губернії, 5) свідоцтва про шлюб і родину [7, арк. 5]. Із прохання дізнаємося подробиці біографії Й. Крохмалю - колишнього австрійського підданого, який після закінчення вивчення медицини приїхав до Російської імперії та, склавши іспити у Харківському університеті, отримав у 1837 р. звання лікаря 1-го розряду. У вересні 1845 р. він склав присягу на російське підданство в Одеській міській думі й відтоді мешкав в Одесі.

Одеський градоначальник переслав документи в.о. Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П.І.Федорову, у супровідному листі підкресливши «корисні дії лікаря Й.Крохмалю» під час епідемій, а також зазначивши, що прохач «під судом і слідством не перебував», «сповідує єврейську релігію, до розколу й інших шкідливих сект не належить» [7, арк. 5зв.]. У відповідь було отримано повідомлення, що згідно процедури своє клопотання Й. Крохмаль має спрямувати до Департаменту герольдії Урядового Сенату. Водночас в.о. генерал-губернатора зауважив, що уряд навряд чи врахує участь у боротьбі з епідеміями через давність подій [7, арк. 6-6зв.]. У грудні 1852 р. документи були повернуті Й. Крохмалю. Подальша доля його звернення невідома, і серед почесних громадян, зафіксованих у журналі управи, його ім'я відсутнє.

Варто звернути увагу, що у своєму проханні Й.Крохмаль посилався на законодавчу норму, яка дозволяла євреям бути зведеними до спадкового почесного громадянства «в особливо важливих тільки випадках, коли вони принесли особливу користь державі» [32, с. 119], і мав на увазі свою участь у боротьбі з епідеміями, тому що «в обох випадках діяв [він] із безкорисливістю, ретельністю та самовіддачею», що, на його думку, і давало йому підстави претендувати на почесне громадянство [7, арк. 7].

Відомо, що імперія обмежувала права єврейського населення. Цей дискримінаційний підхід проявлявся і в питаннях надання почесного громадянства. Так, ще у маніфесті 1832 р. було зазначено, що євреї можуть бути зведені до цього стану, «але не інакше як за незвичайні заслуги або відмінні досягнення в науках, мистецтвах, торгівлі і мануфактурній промисловості» [23, с. 195]. У 1839 р. було затверджено положення Комітету Міністрів, згідно з яким при

¹ У даному випадку Сенат посилався на 3 пункт, 600 статті, 9 тому Зводу законів Російської імперії, присвячений саме випускникам Московської практичної комерційної академії [32, с. 114]. Право клопотати про набуття особистого спадкового громадянства вони набули на підставі Височайше затвердженої пропозиції Державної ради 20 вересня 1835 р. [24].

² Збір стягували на підставі 611 і 613 статей 9 тому Зводу законів [32, с. 118].

³ З 1849 р. особи, які здобули один із медичних, фармацевтичних і ветеринарних ступенів, отримали низку переваг, зокрема й набуття спадкового почесного громадянства [28].

наданні євреям почесного громадянства «взяти за правило, щоб подання з цього приводу здійснювалися з надзвичайною вибірковістю, і щоб їм запитувалося лише особисте, а спадкове – тільки у винятково важливих випадках, коли вони принесли особливу користь державі» [25].

Більш вдалим виявився сподівання єврея Маркуса Гуровича, який клопотав про особисте почесне громадянство. Із 1834 р. він працював учителем французької мови в Єврейському училищі, а у 1845 р. разом із дружиною відкрив пансіон для виховання єврейських дівчат, який, за словами заявника, «на той час був єдиним у своєму роді [в краї] і першим подібного типу серед євреїв в імперії», і туди приймалися, зокрема, сироти, які навчалися безкоштовно [9, арк. 1, 2зв.]. У грудні 1853 р. М. Гурович звернувся до одеського градоначальника О. І. Казначеева з проханням про надання йому почесного громадянства на підставі означених досягнень [32, с. 119]. Градоначальник рішуче підтримав це звернення й у січні 1854 р. в листі на ім'я в.о. Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П. І. Федорова яскраво охарактеризував діяльність М. Гуровича та його безкорисливість [9, арк. 5-6зв., 9]. Піклувальник Одеського навчального округу М. М. Бугайський також підтвердив значення пансіону, наголосивши на належному організаційному рівні та високій якості навчання, і вважав за можливе надати М. Гуровичу почесне громадянство [9, арк. 6-6зв., 7-8зв.]. Бажаний статус було отримано у грудні 1856 р. [10, арк. 1-1зв.; 18, арк. 38зв.]

Судячи з усього, М. Гурович був особою активною, тож не дивно, що згодом він подав клопотанням про надання йому спадкового почесного громадянства на підставі «винятково важливих випадків» [33, с. 123]. Його інтереси в цьому питанні підтримав в.о. директора Рішельєвського ліцею О. М. Богдановський, який 23 липня 1862 р. звернувся до одеського градоначальника П. О. Антоновича з проханням зібрати необхідні відомості щодо особи М. Гуровича. Архівна справа містить чернетки запитів з канцелярії градоначальника, адресовані магістрату, поліції, комерційному суду, поліцмейстеру та Одеській міській думі [10, арк. 2-2зв.]. У рапортах, отриманих у відповідь, зазначалося таке: поліція та магістрат повідомили, що М. Гурович не перебував під судом чи слідством; комерційний суд засвідчив відсутність випадків торговельної неспроможності; поліцмейстер підтвердив юдейське віросповідання прохача, а міська дума надала відомості про склад його родини [10, арк. 3-7зв.]. Жоден із зазначених органів не висловив заперечень щодо надання йому почесного громадянства. На жаль, подальші документи, які би свідчили про отримання М. Гуровичем спадкового почесного громадянства, в архівній справі відсутні. З огляду на підтримку з боку міської влади можна припустити, що подане клопотання мало шанси на позитивне вирішення. Водночас не слід ігнорувати упереджене ставлення до євреїв, а також багатозначне формулювання законодавчих положень, зокрема вимоги щодо «важливих випадків» та «особливої користі державі». Відсутність конкретики в правових нормах могла створювати підґрунтя для свавільних рішень з боку влади [39, р. 336].

Євреї були змушені надавати докази своїх заслуг, але не мали впевненості в їхньому визнанні, а в окремих випадках роками очікували на схвальне рішення. У цьому контексті заслуговує на увагу справа Абрама Рафаловича – відомого одеського купця. З документів випливає, що ще у 1845 р. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов порушив клопотання про надання А. Рафаловичу звання спадкового почесного громадянина за його заслуги, зокрема: активну участь у розвитку торгівлі в регіоні, службу в Одеському будівельному комітеті, а також зусилля, спрямовані на припинення епідемії чуми у 1837 р. [16, арк. 18-18зв.] Проте на той час зазначені дії не були визнані достатніми заслугами, що відповідали б критеріям, необхідним для отримання євреями цього статусу.

У 1849 р. А. Рафалович знову ініціював клопотання і в своїй записці [16, арк. 1-2] на ім'я одеського градоначальника О. І. Казначеева повідомляв, що проживає в Одесі понад 30 років, займається зовнішньою торгівлею, і, зокрема, у 1847 р. його торговельний обіг становив 1458000 руб. сріблом. У 1836–1839 рр. він обіймав посаду члена будівельного комітету, причому, як він зазначив, «жоден з євреїв цієї почесної посади не займав». Під час епідемії чуми 1837 р. виконував обов'язки піклувальника з розподілу допомоги й продуктів незаможному населенню, за що отримав похвальний лист від генерал-губернатора та був удостоєний золотої медалі «За припинення чуми в Одесі». Ймовірно, з огляду на попередню відмову, А. Рафалович акцентує увагу на тому, що у 1847 р. бердичівські купці-євреї Ізраїль і Йосип Гальперіни

отримали спадкове почесне громадянство «за заслуги, які мої не перевищують, а навіть поступаються їм у плані громадської служби» [16, арк. 2]. Градоначальник розглянув справу і отримав відповіді на запити: рапорт міського магістрату про відсутність судових справ щодо А. Рафаловича, рапорт поліції про відсутність слідства та належності до сект, а також формулярний список, складений міською думою [16, арк. 4, 6, 8, 24-25]. Однак в.о. Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора П.І. Федоров, так само як і Кавказький намісник князь М. С. Воронцов, дійшли висновку, що, оскільки попереднє клопотання вже було відхилене урядом, повторне звернення з тими ж аргументами є безперспективним – тим більше, що за деякі з вказаних заслуг А. Рафалович уже був нагороджений [16, арк. 19-19зв., 22-22зв.]. Повторні клопотання в архіві не виявлено, але, зрештою, у 1857 р. А. Рафалович разом із родиною був зарахований до спадкових почесних громадян, що підтверджується відповідним записом в Алфавіті почесних громадян у журналі Одеської міської управи [18, арк. 39].

Відома родина українських цукрозаводчиків Яхненків [21, с. 185-205] також фігурує у справах Державного архіву Одеської області. У липні 1852 р. спадкове почесне громадянство отримав голова фірми, одеський купець 1-ї гільдії Кіндрат Яхненко, а завдяки перебуванню у спільному капіталі – його дружина Марія та рідний брат Терентій Яхненко із синами Іваном і Михайлом та доньками Євдокією й Ксенією [6, арк. 1-1зв.]. Підставою для надання спадкового почесного громадянства стало дотримання необхідного терміну перебування в купецьких гільдіях [32, с. 115-116]. Зокрема, ще мати Кіндрата, «купецька удова Єфросинія Антонівна», у 1838 р. вступила до 2-ї гільдії, а в 1842 р. перейшла до 1-ї. У складі спільного капіталу з нею перебував К. Яхненко, який успадкував матері у 1843 р. і з того часу значився у 1-й гільдії [6, арк. 1-1зв.]. Натомість дружина третього Кіндратового брата, на той час уже покійного Степана Яхненка, Дар'я разом із дітьми змогла отримати цей статус лише пізніше, у серпні 1853 р. [6, арк. 27-27зв., 29-29зв.] Затримка зі схвальним рішенням була зумовлена відсутністю частини документів, які мали підтвердити родинні зв'язки. У грудні 1854 р. вона отримала грамоту, яка засвідчувала надання спадкового почесного громадянства.

Перевірка документів Герольдією здійснювалася доволі ретельно. Так, одеському купцю 1-ї гільдії Дмитру Токареву забракло кількох місяців для отримання спадкового почесного громадянства згідно з порядком обчислення строку перебування у гільдіях.¹ Найімовірніше, сам прохач поквапився з поданням документів восени 1864 р., унаслідок чого отримав відмову у грудні, оскільки необхідний термін ще не був остаточно сформований з урахуванням повного поточного року [11, арк. 4-4зв.]. Друга спроба виявилася успішною: згідно з указом від 12 травня 1865 р., Д. Токарев разом із родиною був зведений у спадкові почесні громадяни [11, арк. 15-15зв.]. Варто зауважити, що його родина була численною: дружина Дар'я, сини Максим, Микола, Володимир, Гаврило, Петро, Семен, а також доньки Олександра і Серафима. З матеріалів справи випливає, що при поданні клопотання Д. Токарев додав до нього метричні свідоцтва на всіх членів родини, а також свідоцтво від градоначальника про віросповідання та підтвердження відсутності судових переслідувань чи належності до релігійних сект. Із надісланим указом на ім'я одеського градоначальника Д. Токарев був ознайомлений, про що відповідне повідомлення було надіслане до Правлячого сенату в червні 1865 р. [11, арк. 19-19зв.]

Процедуру набуття почесного громадянства двічі проходив і одеський купець 2-ї гільдії Лев Стіфель. Відомо, що у 1861 р. його дядько Карл Стіфель, який ще у 1849 р. наслідував капітал свого брата – купця 1-ї гільдії Симона Стіфеля, звертався до Сенату з проханням про надання йому, його братам, родині та нащадкам статусу спадкових почесних громадян. Ця спроба К. Стіфеля виявилася невдалою через відсутність повного пакету необхідних документів, а про результати повторної Л. Стіфель не мав інформації, оскільки відповідні документи у родині не збереглися [13, арк. 1-1зв.]. Враховуючи той факт, що старші представники родини Стіфелів – Карл (дядько Льва) та Олександр (батько Льва) – значилися разом в одному капіталі та протягом

¹ Згідно пункту 4 статті 582 Зводу законів (1857) почесне громадянство дарувалось спадково «купецьким сім'ям, які, перебуваючи з платежем встановлених повинностей поспіль десять років у першій або двадцять років у другій гільдії, не підпали впродовж цього часу під неспроможність і не були згнатьблені судовим вироком». Час перебування в гільдіях рахували сукупно, два роки перебування в другій гільдії прирівнювалися до одного в першій. [33, с. 120].

12 років сплачували гільдійський збір за 1-у гільдію, Л. Стіфель сподівався використати цей факт як підставу для набуття почесного громадянства відповідно до чинного законодавства [33, с. 120]. Однак указом від 5 листопада 1885 р. Л.Стіфелю було відмовлено у задоволенні прохання через відсутність низки супровідних документів [13, арк. 8-8зв., 13]. Можливо, сподіваючись на вже ухвалене клопотання, подане його дядьком Карлом від імені всієї родини, Л.Стіфель не подав: 1) свідоцтва Одеської міської управи про бездоганне перебування в гільдії як самого прохача, так і його батька; 2) метричні свідоцтва Духовної консисторії про народження Льва, його батька Олександра та дядьків Карла і Симона, а також свідоцтва про смерть останніх трьох; 3) документ про належність Стіфелів до російського підданства; 4) квитанції про сплату належних зборів. Зібравши всі необхідні документи, Л.Стіфель повторно звернувся з клопотанням і, згідно з указом від 30 травня 1886 р., отримав бажаний статус [13, арк. 19-19зв., 23а-23а зв.]. Разом із ним почесне громадянство набула й його дружина – Емілія Доротея. Відповідно до встановленої процедури, 11 червня 1886 р. одеський градоначальник ознайомив Л.Стіфеля з отриманим наказом, після чого було надіслано офіційне повідомлення до Правлячого Сенату [13, арк. 25-25зв.].

Досить цікавим є випадок клопотання, поданого жінкою – «удовою, одеською купчихою караїмського віросповідання 1-ї гільдії Шелемет Мордхаєвою дочкою Егіз». У своєму проханні на ім'я Одеського військового губернатора від 25 січня 1856 р. вона повідомляла, що її покійний чоловік Барух Садукович Егіз перебував у статусі купця 2-ї гільдії протягом чотирьох років і 1-ї – п'ять років. Після його смерті вона особисто також значилася в 1-й гільдії протягом чотирьох років. На підставі цього вона вважала себе такою, що має право клопотати про надання їй та її законним дітям, які перебували з нею у спільному капіталі, спадкового почесного громадянства [17, арк. 1]. Спочатку клопотання було відхилено указом від 11 липня 1856 р. з доволі формальних причин: у документі було неправильно зазначено назву Герольдії, яка на той час вже була реорганізована в Департамент Герольдії Правлячого Сенату, а також не було надано копій документів на відповідному гербовому папері [17, арк. 15-15зв.]. Втім, згідно з Алфавітом одеських почесних громадян, уже в 1857 р. вона та її сини – Садук, Ісаак, Абрам, Ефет-Шелеме, та доньки Малка й Естер – отримали бажаний статус [18, арк. 31зв.].

Набуття почесного громадянства одеським купцем 2-ї гільдії Іваном Зайченком привертає увагу до нововведення від 5 березня 1864 р.: купці обох гільдій, які без отримання позики і без переведення боргів придбали маєтки в західних губерніях¹ за ціною не нижче 15 тис. руб., набували право на спадкове почесне громадянство [31]. І. Зайченко придбав маєток частиною с.Ладиженка у графа Болеслава Моциньського за 16 тис.руб. і в листопаді 1869 р. отримав почесне громадянство [12, арк. 85-87зв.]. Це пов'язано з тим, що розорена, зокрема внаслідок політики влади, польська шляхта іноді була неспроможна забезпечити господарський розвиток регіону.

У пореформений період основні привілеї почесного громадянства поступово втратили свою винятковість [22, с. 542-545]: було скасовано тілесні покарання як загальний каральний захід, ліквідовано подушний податок, запроваджено загальний військовий обов'язок, а також зникли переваги на державній службі. Проте кількість клопотань про надання цього статусу не зменшувалася аж до початку ХХ ст. Архівні справи за 1905 р. містять, зокрема, клопотання на ім'я одеського градоначальника про подальше витребування довідок від одеського поліцмейстера «про неперехування під судом і слідством та політичну благонадійність», а також про віросповідання [14; 15]. Серед осіб, які зверталися з подібними запитами, зустрічаються імена відомих одеситів того часу. Один із них – співзасновник торговельно-промислової фірми «Брати Анатра», купець 1-ї гільдії Варфоломій Анжелович Анатра [14, арк. 40], який претендував на цей статус на підставі необхідного строку перебування в 1-й гільдії. Також серед прохачів – купець і промисловець Варфоломій Антонович Дубинін, старообрядницького віросповідання, який просив про приєднання членів своєї родини до вже наданого йому звання спадкового почесного громадянина – дружини Ганни, синів Порфирія та Петра, а також дочок Зиновії й Катерини [15, арк. 4].

На початку ХХ ст. зустрічаються приклади звернень до владних органів представників різних професій. Серед таких осіб – одеський міщанин Пінкус-Йосип Винник, який «постачає

¹ Вітебська, Могилевська, Віленська, Мінська, Гродненська, Ковенська, Київська, Подільська, Волинська губернії.

металеві виробу та виконує аналогічні роботи для потреб Добровільного флоту протягом 27 років ... завжди сумлінно», аптекарський помічник Шмоль-Герш Фінгергут, капітан пароплава «Луч» Вільгельм Броне, третій механік на службі Добровільного флоту Олександр Гуковський, а також Олександр Мохрик, який «закінчив курс наук Імператорського Новоросійського університету» [14, арк. 9, 118, 132; 15, арк. 12, 181].

Отже, наведені приклади ілюструють окремі аспекти процесу набуття почесного громадянства. Архівні справи, що були досліджені, не містять повного комплексу документів за кожним клопотанням, оскільки оригінали передавалися до Департаменту Герольдії. Водночас це дало змогу простежити процес на локальному рівні та виявити його складність.

Створення в Російській імперії у 1832 р. нового стану під назвою «почесні громадяни» супроводжувалося виробленням законодавчих норм та вимог до його набуття. Коло претендентів, які прагнули не лише соціального зростання, а й отримання певних привілеїв, постійно розширювалося і впродовж століття охоплювало купців, художників, випускників визначених навчальних закладів, власників мануфактур і фабрик, дітей військовослужбовців та ін.

Майновий ценз не був визначальним критерієм вступу до нового стану, точніше, він був важливим для купецтва. Для інших категорій претендентів важливими були заслуги в галузі науки, мистецтва чи суспільного життя. Таким чином, почесне громадянство поєднувало в собі декілька механізмів т.зв. соціального ліфту – економічну діяльність, підвищення освітнього й професійного рівня, громадську активність.

Загальні вимоги були визначені в опублікованих законодавчих актах. Однак, з огляду на неоднорідне соціальне походження претендентів, кожен конкретний випадок мав свою специфіку щодо збору необхідних документів. Вивчення матеріалів справ Державного архіву Одеської області дозволило висвітлити маловідомий процес підготовки, який проходили деякі мешканці Одеси у ХІХ ст. Він включав необхідність витребування підтверджуючих документів шляхом листування з органами місцевої влади – канцелярією Одеського градоначальника, Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора тощо.

Залежно від категорії претендентів, необхідно було надавати відповідні документи: купці – довідку про строки перебування у 1-й та/або у 2-й гільдіях; випускники навчальних закладів – диплом; а також метричні свідоцтва, довідки про віросповідання і благонадійність та ін. Такі документи видавала поліція, церква, магістрат, міська дума.

Перевірка в Департаменті Герольдії відбувалася ретельно; відмову можна було отримати як через відсутність належних документів, так і через формальні неточності. Набуття почесного громадянства євреями супроводжувалося дискримінацією, оскільки законодавча база щодо зарахування їхніх заслуг була розпливчастою, а це, в свою чергу, відкривало простір для суб'єктивної інтерпретації фактів, не рідко не на користь заявників.

Представлені відомості з архівних документів щодо конкретних мешканців Одеси, які клопотали про отримання почесного громадянства, дають змогу простежити механізми соціальної мобільності в місті та доповнити біографії відомих постатей, зокрема Яхненків, Егізів, Рафаловичів.

У подальших дослідженнях перспективним видається аналіз етнічного та професійного складу одеських почесних громадян, а також вивчення їхньої суспільної, культурної та благодійницької діяльності.

Джерела та література:

1. Вовк О. Й. Закони про стани як джерело міського права Російської імперії ХІХ століття. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 4(29). С. 3–9.
2. Водотика Т., Водотика С. Почесне громадянство міст підросійської України у другій половині ХІХ ст.: стратегії вдячності та лояльності. *Український історичний журнал*. 2019. № 6. С. 58–68.
3. Гедьо А. В., Паршина К. А. Правовий статус дворянства та почесних громадян Півдня України (ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Вісник Донецького національного університету. Сер. Б : Гуманітарні науки*. 2015. № 1–2. С. 461–467.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 333. 20 арк.
5. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 334. 16 арк.
6. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 363. 39 арк.

7. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 371. 11 арк.
8. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 372. 28 арк.
9. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 415. 9 арк.
10. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 637. 9 арк.
11. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 642. 23 арк.
12. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 736. 242 арк.
13. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1540. 25 арк.
14. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3145. 182 арк.
15. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3146. 186 арк.
16. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3860. 26 арк.
17. ДАОО. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 32 (за 1855 р.). 20 арк.
18. ДАОО. Ф. 16. Оп. 125. Спр. 2. 119 арк.
19. Донік О. М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. Вип. 8. С. 86–108.
20. Коркунов Н.М. Русское государственное право. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. Т. 1. 623 с.
21. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 264 с.
22. Майков П. М. О почетном гражданстве. *Юридическая летопись*. № 6. 1892. С. 525–554.
23. Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). Собрание 2. 1832. Т. 7. № 5284. С. 193–195.
24. ПСЗ. Собрание 2. Т. 10. Ч. 2. № 8419. 1835. С. 976
25. ПСЗ. Собрание 2. Т. 14. Ч. 1. № 12455. 1839. С. 566–567.
26. ПСЗ. Собрание 2. Т. 20. Ч. 1. № 19086. 1845. С. 450–451.
27. ПСЗ. Собрание 2. Т. 20. Ч. 2. № 19322. 1845. С. 24–25.
28. ПСЗ. Собрание 2. Т. 24. Ч. 1. № 23022. 1849. С. 101–103.
29. ПСЗ. Собрание 2. Т. 27. Ч. 1. № 25944. 1852. С. 49.
30. ПСЗ. Собрание 2. Т. 38. Ч. 1. № 39158. 1863. С. 59–60.
31. ПСЗ. Собрание 2. Т. 41. Ч. 2 (дополнение к 39 тому). № 40656а. 1866. С. 3-6.
32. Свод законов Российской империи. [Т. 9]: Свод законов о состояниях. СПб, 1842. 405 с.
33. Свод законов Российской империи. [Т. 9]: Свод законов о состояниях. СПб, 1857. 572 с.
34. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. / Управление делами Совнаркома СССР. М., 1942. 1483 с.
35. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 301 с.
36. Шестое продолжение Свода военных постановлений. СПб, 1846. 466 с.
37. Confino M. The "soslovie" (estate) paradigm: Reflections on some open questions. *Cahiers du Monde russe*. 2008. Vol. 49, No. 4. P. 681–699.
38. Timberlake Ch. E. The middle classes in late Tsarist Russia. In: *Social orders and social classes in Europe since 1500 : studies in social stratification* / edited by M.L. Bush. London ; New York : Longman, 1992. P. 86–105.
39. Smith A. K. Honored Citizens and the Creation of a Middle Class in Imperial Russia. *Slavic Review*. 2017. Vol. 76. Is. 2. P. 327–349.
40. Wirtschaftfer E. K. Social categories in Russian imperial history. *Cahiers du Monde russe*. Vol. 50. No. 1. 2009. P. 231–250.

References:

1. Vovk, O. Y. (2021) Zakony pro stany yak dzherelo miskoho prava Rosiiskoi imperii XIX stolittia. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. Iss. 4(29). P. 3–9. [in Ukrainian].
2. Vodotyka, T., Vodotyka, S. (2019) Pochesne hromadianstvo mist pidrosiiskoi Ukrainy u druhii polovyni XIX st.: stratehii vdiachnosti ta loialnosti. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. No 6. P. 58–68. [in Ukrainian].
3. Hedo, A. V., Parshyna, K. A. (2015) Pravovy status dvorianstva ta pochesnykh hromadian Pivdnia Ukrainy (XVIII – pochatok XIX st.). *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu. Ser. B : Humanitarni nauky*. No 1–2. P. 461–467. [in Ukrainian].

4. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archive of the Odesa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 2. Op. 1. Spr. 333. 20 ark. [in Russian].
5. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 334. 16 ark. [in Russian].
6. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 363. 39 ark. [in Russian].
7. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 371. 11 ark. [in Russian].
8. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 372. 28 ark. [in Russian].
9. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 415. 9 ark. [in Russian].
10. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 637. 9 ark. [in Russian].
11. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 642. 23 ark. [in Russian].
12. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 736. 242 ark. [in Russian].
13. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 1540. 25 ark. [in Russian].
14. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 3145. 182 ark. [in Russian].
15. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 3146. 186 ark. [in Russian].
16. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 3860. 26 ark. [in Russian].
17. DAOO. F. 2. Op. 11. Spr. 32 (1855). 20 ark. [in Russian].
18. DAOO. F. 16. Op. 125. Spr. 2. 119 ark. [in Russian].
19. Donik, O. M. (2004) Sotsialnyi status kupetskoi verstvy v pidrosiiskii Ukraini naprykintsi XVIII – u XIX st. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* Iss. 8. P. 86–108. [in Ukrainian].
20. Korkunov, N. M. (1909) Russkoe gosudarstvennoe pravo. SPb. : Tip. M. M. Stasyulevicha. Vol. 1. 623 p. [in Russian].
21. Lazanska, T. (1999) Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 264 p. [in Ukrainian].
22. Majkov, P. M. (1892) O pochetnom grazhdanstve. *Yuridicheskaya letopis.* No 6. P. 525–554. [in Russian].
23. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (as follows – PSZ). Sobranie 2. (1832). Vol. 7. No 5284. P. 193–195. [in Russian].
24. PSZ. Sobranie 2. (1835) Vol. 10. P. 2. No 8419. P. 976. [in Russian].
25. PSZ. Sobranie 2. (1839) Vol. 14. P. 1. No 12455. P. 566–567. [in Russian].
26. PSZ. Sobranie 2. (1845) Vol. 20. P h. 1. No 19086. P. 450–451. [in Russian].
27. PSZ. Sobranie 2. (1845) Vol. 20. P. 2. No 19322. P. 24–25. [in Russian].
28. PSZ. Sobranie 2. (1849) Vol. 24. P. 1. No 23022. P. 101–103. [in Russian].
29. PSZ. Sobranie 2. (1852) Vol. 27. P. 1. No 25944. P. 49. [in Russian].
30. PSZ. Sobranie 2. (1863) Vol. 38. P. 1. No 39158. P. 59–60. [in Russian].
31. PSZ. Sobranie 2. (1866) Vol. 41. P. 2 (dopolnenie k 39 tomu). No 40656a. P. 3–6. [in Russian].
32. Svod zakonov Rossijskoj imperii. (1842) [Vol. 9]: Svod zakonov o sostoyaniyah. Saint Petersburg. 405 p. [in Russian].
33. Svod zakonov Rossijskoj imperii. (1857) [Vol. 9]: Svod zakonov o sostoyaniyah. Saint Petersburg. 572 p. [in Russian].
34. Sobranie uzakonenij i rasporyazhenij pravitel'stva za 1917–1918 gg. / Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR. (1942). Moscow. 1483 p. [in Russian].
35. Chornyj, D. M. (2007) Po livyi bik Dnipro: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX - pochatok XX st.). Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina. 301 p. [in Ukrainian].
36. Shestoe prodolzhenie Svoda voennyh postanovlenij. (1846) Saint Petersburg. 466 p. [in Russian].
37. Confino, M. (2008) The "soslovie" (estate) paradigm: Reflections on some open questions. *Cahiers du Monde russe.* Vol. 49. No. 4. P. 681–699.
38. Timberlake, Ch. E. (1992) The middle classes in late Tsarist Russia. In: *Social orders and social classes in Europe since 1500: studies in social stratification* / edited by M.L. Bush. London ; New York: Longman. P. 86–105.
39. Smith, A. K. (2017) Honored Citizens and the Creation of a Middle Class in Imperial Russia. *Slavic Review.* Vol. 76, iss. 2. P. 327–349.
40. Wirtschafter, E. K. (2009) Social categories in Russian imperial history. *Cahiers du Monde russe.* Vol. 50, no 1. P. 231–250.